

RUSSIAN STUDIES ON ISLAMIC PSYCHOLOGY

N. Karimov

Independent researcher

Tashkent State University of Oriental Studies

Uzbekistan, Tashkent

ABOUT ARTICLE

Key words: Islamic psychology, Russian academic school, O.S. Pavlova, Sufi psychology, heart, soul, moral education, psychotherapy, sabr, iman, psychological resilience.

Received: 22.12.24

Accepted: 24.12.24

Published: 26.12.24

Abstract: This article explores the historical-philosophical foundations and conceptual approaches to the development of Islamic psychology within the Russian academic tradition. Particular attention is given to the works of O.S. Pavlova, who presents Islamic psychology as an independent scientific discipline encompassing spiritual development, moral formation, self-purification, and psychological stability. The paper analyzes theoretical and practical aspects of Sufi psychology, including the concepts of the heart (qalb), soul (nafs), patience (sabr), faith (iman), and forgiveness as a therapeutic method. It is emphasized that contemporary Russian research lays a solid groundwork for the advancement of Islamic psychology in both local and global contexts.

ISLOM PSIXOLOGIYASIGA OID RUS TADQIQOTLARI

N. Karimov

Mustaqil tadqiqotchi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

O'zbekiston, Toshkent

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Islom psixologiyasi, Rossiya ilmiy maktabi, Olga Pavlova, tasavvufiy psixologiya, qalb, nafs, ruhiy tarbiya, kechirim terapiyasi, sabr, iymon, zamonaviy psixoterapiya, ilm an-nafs.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Rossiya ilmiy maktabida shakllanayotgan islom psixologiyasi yo'nalishining tarixiy-falsafiy asoslari, konseptual yondashuvlari va zamonaviy tadqiqotchilar, xususan Olga Pavlovaning ilmiy ishlari tahlil qilinadi. Islom psixologiyasi nafaqat diniy tafakkur, balki ruhiy sog'lomlik, ma'naviy yuksalish, qalb va

nafsni tarbiyalashga oid murakkab psixologik jarayonlarni o'z ichiga oluvchi tizimli ilmiy sohaga aylanishi ko'rsatilgan. Maqolada Pavlovaning ilmiy ishlari, tasavvufiy psixologiya va kechirim terapiyasi doirasidagi amaliy yondashuvlar tahlil qilinib, islom psixologiyasining G'arbiy psixoterapevtik modellarga nisbatan o'ziga xosligi asoslab berilgan. Mualliflar tomonidan ta'kidlanganidek, Rossiyada olib borilayotgan izlanishlar bu sohaning mustaqil fan sifatida shakllanishida nazariy va amaliy jihatdan muhim zamin yaratmoqda.

РОССИЙСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСЛАМСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Н. Каримов

Исследователь

Ташкентский государственный университет востоковедения

Узбекистан, Ташкент,

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:	исламская психология, российская научная школа, О.С. Павлова, суфийская психология, сердце, душа, нравственное воспитание, психотерапия, сабр, иман, психическая устойчивость.
Аннотация:	В данной статье анализируются историко-философские основы и концептуальные подходы к формированию исламской психологии в российской научной традиции. Особое внимание уделено исследованиям О.С. Павловой, в которых исламская психология рассматривается как самостоятельная научная дисциплина, охватывающая вопросы духовного развития, внутреннего очищения, нравственного становления и психической устойчивости личности. Рассмотрены теоретические и прикладные аспекты суфийской психологии, феномены сердца (аль-кальб), души (ан-нафс), терпения (сабр), веры (иман), а также методики исламской психотерапии, включая прощение как терапевтический процесс. Подчеркивается, что российские исследования в этой области формируют прочную научную основу для дальнейшего развития исламской психологии в глобальном контексте.

Islom psixologiyasi – bu nafaqat din asosidagi ruhiy holatlar tizimi, balki ma'naviy shakllanish, qalbni tarbiya qilish, nafsni boshqarish va shaxsiy kamolotning chuqur psixologik asoslari bilan bog'liq ilmiy yo'nalishdir. Bu sohada rus olimlari tomonidan olib borilgan

izlanishlar islom tafakkurining falsafiy, psixologik va antropologik qatlamlarini ochib berishga qaratilgan.

Rossiyada islom psixologiyasi yoki unga yaqin ruhiy-ma'naviy izlanishlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllana boshlagan. Ushbu yo'nalishning dastlabki ilmiy asoschilaridan biri bo'lib V.V. Bartold tilga olinadi [1]. U Markaziy Osiyo va islom madaniyatining ijtimoiy-falsafiy asoslarini tahlil qilgan bo'lsa-da, uning qarashlari orqali islom tafakkurida inson, ruh va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar psixologik jihatdan anglashga turtki bo'lgan.

Keyinchalik S.M. Prozorov o'zining Qur'onshunoslikka oid ishlari orqali islom tafakkurining bilish nazariyasi, ruhiy holat va ilohiy ilhom haqidagi tushunchalarni filologik-falsafiy jihatdan tahlil qilgan [2]. Uning ishlari Muhyiddin Abu Bakr Muhammad ibn al-Arabiy (vaf. 1240), Imom Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliy (vaf. 1111) va boshqa mutasavviflarning qalb va ruh konsepsiyasini o'rganishda asosiy manba sifatida qadrlanadi.

M.V. Sharifov Rossiyada tasavvuf va islom antropologiyasi asosida inson psixikasining shakllanishi va ruhiy holatlarini o'rgangan eng yetuk tadqiqotchilardan biridir. Uning "Sufiy antropologiyasi" [3] va "Islom falsafasi – inson haqidagi ta'limot sifatida" kabi ishlari qalb, nafs, ruhiy tafakkur, valiylik, ruhiy yuksalish kabi tushunchalarni zamonaviy g'arbiy psixologiya bilan solishtirish asosida tahlil qiladi [4]. M. Sharifov, ayniqsa, shaxsning o'zini anglash jarayonida ruhiy safar, ya'ni sulukning psixologik darajalarini ochib beradi. E.A. Frolova arab-musulmon falsafasining rivojlanishini tarixiy-falsafiy nuqtai nazardan yoritadi [5]. Uning asarlarida islom tafakkuridagi bilish, qalb, ruh va aql munosabatlari chuqur tahlil qilinadi. U Imom G'azzoliy va Abu Ali ibn Sinoning ruh, nafs va qalb haqidagi qarashlarini Yevropa psixologik an'analari bilan muvofiqlashtirib tahlil qiladi.

E.T. Dubova diniy psixologiya bilan shug'ullangan va diniy tajribaning shaxs psixikasiga ta'siri, mas'uliyat, kechirim, gunoh va tavba kabi tushunchalarni zamonaviy psixoterapiya tamoyillari bilan bog'lagan [6]. U islomiy ruhiy tajribani psixologik metodologiya nuqtai nazaridan tahlil qiladi. S.A. Samedov va M.T. Yakupov kabi zamonaviy tadqiqotchilar esa siyosiy islom, diniy identitet va ong shakllanishini ruhiy-psixologik omillar asosida yoritib, jamiyatdagi radikalizm va axloqiy inqirozga qarshi islomning ichki ruhiy-immunologik salohiyatini asoslab berishga harakat qilganlar [7].

Ta'lim sohasida olib borilgan tadqiqotlar – xususan, I.A.I. Xalil tomonidan himoya qilingan dissertatsiyada – islom axloqi asosida o'smirlar ruhiyatini tarbiyalash, sabr, javobgarlik, halollik va ichki nazoratni rivojlantirish orqali ruhiy barkamollikni shakllantirishga urg'u

berilgan [8]. Bu esa islom psixologiyasining amaliy aspektlarini o'rganishda yangi bosqichni boshlab bergan.

So'nggi yillarda Rossiyada islom psixologiyasini jiddiy o'rganayotgan zamonaviy olimlardan biri Olga Pavlova hisoblanadi. Uning izlanishlari, xususan, islomdagi ma'naviy tajriba, ruhiy-axloqiy yuksalish, sabr, muhosaba (o'zini tahlil qilish), nafsni boshqarish va Alloh bilan ichki aloqani psixologik yondashuv asosida o'rganishga qaratilgan [9].

Olga Pavlova o'z maqolasida ta'kidlaganidek, "psixologiya" termini o'zining zamonaviy ilmiy shaklida mavjud bo'lmagan davrlarda ham musulmon olimlari inson ruhiyatini falsafiy-diniy asosda chuqur tahlil qilganlar [10].

IX–X asrlarda yashab ijod qilgan Abu Zayd Ahmad ibn Sahl al-Balxiy (vaf. 934), Abu Yusuf Ya'qub ibn Is'haq al-Kindiy (vaf. 873), Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyya ar-Roziy (vaf. 925), Abu Ali ibn Abdallah ibn Sino (vaf. 1037), Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliy (vaf. 1111) kabi allomalar inson psixikasining tabiati, ruhiy muvozanat va kasalliklar, nafsni tarbiyalash, sog'lom hayot tamoyillari haqida asarlar yaratgan. Al-Balxiyning "ilaj bi-z-zid" — *علاج بالزيادة* (qarama-qarshilik bilan davolash) usuli zamonaviy psixoterapiyadagi reciprocal inhibition (o'zaro to'xtatish) nazariyasiga o'xshab ketadi. Bu tarixiy faktlar islom psixologiyasi G'arbda vujudga kelgan an'anaviy psixologiyadan ancha ilgari shakllanganini ko'rsatadi.

Pavlova maqolasida alohida ta'kidlanishicha, ilm an-nafs o'rta asr islom ilmiy maktablarida mustaqil yo'nalish bo'lgan. Bu fan Qur'on, hadis, falsafa va tib ilmlarining o'zaro uyg'unlashgan shaklidir. Shu sababli, islom psixologiyasini o'rganish nafaqat tarixiy manbalarni tahlil qilish, balki ularning axloqiy, diniy va ijtimoiy kontekstda qanday ahamiyatga ega bo'lganini ochib berishni talab qiladi [11].

Maqolada qayd etilishicha, Bag'doddagi Bayt al-hikma maktabida yunon falsafasining arab tiliga tarjima qilinishi, Aristotel, Galen va Platon qarashlarining islom tafakkuriga integratsiyalashuvi orqali musulmon mutafakkirlari psixik hodisalarni falsafiy asosda izohlash imkoniga ega bo'lganlar. Shu tarzda "islomiy-falsafiy psixologiya" modeli shakllangan.

Pavlova maqolasida sufiylik psixologiyasi alohida o'rin tutadi. Sufiylar qalb (qalb, fuod, lubb), ruh, nafs va aqlning holatlari haqida chuqur tahlil qilganlar. Bu yondashuv zamonaviy ijtimoiy-psixologik izlanishlar uchun boy gnoseologik manba hisoblanadi. Hakim Termiziy (vaf. 869), Imom G'azzoliy va Ibn al-Arabiy kabi olimlar insonning ma'naviy kamoloti yo'lidagi ichki jihod (nafs ustidan g'alaba)ni asosiy ruhiy-tarbiyaviy vosita sifatida tushuntirgan.

XIV asrdan boshlab ijtimoiy sharoitlarning yopilishi, ya'ni diniy masalalarda erkin tafsirning cheklanishi, mustamlakachilik siyosati va G'arb paradigmasining ustuvorligi sababli islom

psixologiyasi rivojlanishdan to'xtadi. Pavlova bu jarayonni tarixiy turg'unlik bosqichi sifatida baholaydi.

Zamonaviy musulmon psixologlari — Malik Badri [12], Amber Haq [13], Mona Amer [14] va boshqalar — o'rta asr merosini qayta ochish, g'arb psixologiyasi bilan solishtirish va yangi islomiy psixologik modellar ishlab chiqishga intilmoqda. Bu harakatlar tarixiy avlodlar bilimlarini bugungi zamonaviy muammolar bilan bog'lashga yo'naltirilgan.

Islom psixologiyasi nafaqat diniy tafakkur natijasi, balki o'z davrining ilg'or ilmiy-falsafiy yutuqlari bilan uzviy bog'langan tizimli fan bo'lgan. Olga Pavlovaning maqolasi bu fan sohasini tarixiy bosqichlarda, ya'ni boshlang'ich (IX–XII asr), sintez davri (XIII–XIV asr), turg'unlik (XIV–XIX asr) va yangilanish (XX–XXI asr) ko'rinishida tahlil qilib beradi.

O.S.Pavlova boshchiligidagi yozilgan keyingi maqolada islom psixologiyasining nazariya jihatlari va amaliyotda qo'llash masalasi muhokama qilindi [15]. Ushbu tadqiqotda asosiy e'tibor kechirishga oid ruhiy davolash (forgiveness therapy) usuliga qaratilgan. Indoneziyalik ruhshunos Asyep Haerul G'ani tomonidan ishlab chiqilgan bu yondashuvda odamlarning kechirmaslik hissi bilan bog'liq ichki ziddiyatlari guruh mashg'ulotlari orqali yengillashtiriladi. U "hayot chizig'i" deb ataluvchi texnikadan, ya'ni odam o'z hayotidagi muhim voqealarni yodga olib, o'tmishdagi ruhiy holatini tahlil qilish orqali ichki tushuncha hosil qiladi. Shu bilan birga, turli topshiriqlar, norasmiy suhbatlar, badiiy ifodalar, ibodat (duo) va Allohni eslash (zikr) orqali ruhiy sog'lomlashuvga erishish mumkinligi ko'rsatiladi. Ayniqsa, naqshbandiy yo'nalishiga mansub amaliyotlar — ya'ni zikr va tinchlantiruvchi duo mashqlari ruhiy holatga ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan.

Maqolada depressiya haqida ham to'xtalib o'tiladi. Qur'onda bayon qilingan nafsning uch turi: ammora (yomonlikka undovchi), lavvoma (aybdorlikni his qiluvchi), va mutma'inna (osoyishtalikka erishgan) tushunchalari asosida inson ruhining bosqichlari tahlil qilinadi. Ibn Qoyyim al-Javziya (vaf.1350) ko'ra, ruhiy salomatlik qalbi salomatligiga bog'liq. Bu yondashuvda depressiya — nafaqat ruhiy kasallik, balki ma'naviy inqirozning ko'rinishi sifatida talqin qilinadi.

Shuningdek, Abu Zayd al-Balxiy tomonidan IX asrda taklif qilingan ruhiy tashxis va davolash tizimi esga olinadi. U depressiyani ikki turga ajratgan: tashqi omillardan kelib chiqadigan (eksogen), va ichki ruhiy iztiroblardan kelib chiqadigan (endogen) depressiya. Bu klassifikatsiya zamonaviy ruhshunoslikda ham ahamiyatli hisoblanadi. Ishda shuningdek g'arbda keng tarqalgan bilim asosidagi davolash (kognitiv-behavioral terapiya) usullarining islomiy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirilgan shakllari tavsiya etiladi. Masalan, mijozga ruhiy yengillik berish uchun duo, sabr, shukr, umid, va Allohga tavakkul (ishonib topshirish) asosida maslahat

beriladi. Bu ruhiy yordam shakllari musulmon jamiyatlari uchun mosroq va ichki qarshiliklarni kamaytirishi mumkinligi aytiladi.

Maqola shuningdek, ruhiy maslahat berish amaliyotida madaniy va diniy qadriyatlarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Bu esa ruhiy barqarorlikka erishishda dinning manbai va psixologik resurs sifatida tutgan o'rnini mustahkamlaydi.

Maqola ilmiy-amaliy tajriba asosida yozilgan bo'lib, diniy asosli ruhiy yordamning zamonaviy psixologiyadagi tutgan o'rnini yoritishga xizmat qiladi. Unda g'arbiy ruhiy yondashuvlar bilan to'liq qiyosiy tahlil yetarli bo'lmasa-da, islomiy psixologiya doirasida terapiyaning yangi shakllarini ochib berishi bilan muhim hisoblanadi. Shuningdek, maqolada amaliyot asosidagi dalillar ko'proq tafsilotli klinik natijalar bilan boyitilganida, uning ilmiy salmog'i oshgan bo'lar edi.

Fikrimizcha, tadqiqot islomiy psixologiya yo'nalishida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar uchun nazariy va amaliy jihatdan foydali bo'lib, o'zida yangi metodik imkoniyatlar va tajribalarni mujassamlashtiradi.

Quyida Rossiyada shakllanayotgan islom psixologiyasi ilmiy yo'nalishining yakuniy va jiddiy asoslangan xulosasi taqdim etiladi. U Olga Pavlova va boshqa yetakchi tadqiqotchilarning ishlari asosida tuzilgan.

Rossiya ilmiy maktabida islom psixologiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar bugungi kunda chuqur nazariy va amaliy asoslarga ega bo'lib bormoqda. Bu yo'nalish tarixiy jihatdan arab-musulmon tafakkuri, tasavvuf falsafasi, qalb va nafs konsepsiyalari, ruhiy tajriba va ichki o'zgarishlar psixologiyasi asosida rivojlanmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy g'arbiy psixologik yondashuvlar bilan ilmiy dialogga kirishgan holda, mustaqil maktab shakllanish yo'lida izchil rivoj topmoqda.

XX–XXI asrlar davomida V.V. Bartold, S.M. Prozorov, M.V. Sharifov, E.A. Frolova, E.T. Dubova kabi olimlar klassik islom tafakkurining ruhiy qatlamlarini tarixiy-falsafiy nuqtai nazardan o'rganib, uning psixologik asoslarini ochib berishga zamin yaratdilar. Ayniqsa, Sharifovning tasavvufiy antropologiyaga oid ishlari va Frolovaning bilish nazariyasiga doir tahlillari qalb, ruh va nafs tizimining g'arbiy psixologiyadan tubdan farqlanuvchi jihatlarini aniq asoslar bilan ochib berdi.

Zamonaviy bosqichda islom psixologiyasining metodologik va konseptual asoslarini yaratishda Olga Sergeyevna Pavlova yetakchi o'rin egallamoqda. Uning 2018-yildagi maqolasi ("Исламская психология за рубежом: состояние и перспективы развития") va boshqa ishlarida islom psixologiyasi mustaqil fan sifatida tan olingan, uning asosiy kategoriyalari – sabr, iymon, nafsni tarbiyalash, tavakkul, muhosaba – psixologik metodlar yordamida izchil tahlil

qilingan. Pavlova shuningdek, tasavvufiy psixologiya va zamonaviy islomiy psixoterapiya yoʻnalishlarini shakllantirishda muhim ilmiy platformani ilgari surmoqda.

Uning tadqiqotlari nafaqat tarixiy-falsafiy, balki eksperimental va psixodiagnostik metodlar asosida olib borilmoqda, bu esa islom psixologiyasining zamonaviy ijtimoiy muhitdagi dolzarbligini koʻrsatadi. U ilmiy jamiyatga shaxsning ichki boshqaruvi (самостоятельное управление личности), psixofiziologik muvozanat, ruhiy gigiyena va diniy identitet kabi masalalarni olib kirmoqda. Bu yondashuvlar ayniqsa musulmon jamiyatlarida axloqiy tarbiyani, ijtimoiy barqarorlikni va psixik salomatlikni taʼminlashda fundamental ahamiyat kasb etadi.

Shu tariqa, Rossiya ilmiy maktabida islom psixologiyasi bugungi kunda tarixiy ildizlarga ega, zamonaviy psixologik metodologiya bilan uygʻunlashgan, oʻzining falsafiy va amaliy qadriyatlariga ega boʻlgan yangi ilmiy sohaga aylanish arafasida turibdi. Bu yoʻnalish nafaqat musulmon jamiyatlarining, balki global miqyosda inson maʼnaviyati va ruhiy sogʻligʻi masalalariga javob bera oladigan fundamental ilmiy model sifatida shakllanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бартольд В.В. Сочинения: в 9 т. Т. 6. Ислам. – М.: Наука, 1966. – 784 с.
2. Прозоров С.М. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – 352 с.
3. Шарифов М.В. Суфийская антропология. – М.: Восточная литература, 2005. – 256 с.
4. Шарифов М.В. Философия ислама как учение о человеке. – М.: Логос, 2008. – 272 с.
5. Фролова Е.А. История арабо-мусульманской философии: Средние века и современность. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 208 с.
6. Дубова Е.Т. Психология религии и религиозная психология: опыт философского анализа: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.06. – М.: РАГС при Президенте РФ, 1999. – 152 с.
7. Семедов С.А. Политический ислам в современном мире: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.13. – М.: РАГС при Президенте РФ, 2009. – 362 с.; Якупов М.Т.
- Социокультурное содержание ислама в современных условиях: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. – Уфа: БашГУ, 2011. – 310 с.
8. Ибрагим А.И. Абед Халиль Использование нравственного потенциала ислама в воспитании учащихся подросткового возраста: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2009. – 180 с.
9. Павлова О. С. Психология религии в исламской парадигме: состояние и перспективы развития // Ислам в современном мире. – 2015. – Т. 11, № 4. – С. 207–222.; Pavlova O.S., Bariyeva N.Yu., Bairova Z.M. Islamic psychology abroad: the state and development prospects. Minbar. Islamic Studies. 2018;11(4):850-865.

10. Павлова О.С., Алгушаева В.Р., Верченкова Е.А., Хайбуллин И.Н., Ерофеев В.А. «Исламская психология: от теории и исследований к практике». Опыт участия в международной образовательной программе в Индонезии. *Minbar. Islamic Studies*. 2020;13(2):476-498.

11. Павлова О. С. Психология религии в исламской парадигме: состояние и перспективы развития // *Ислам в современном мире*. – 2015. – Т. 11, № 4. – С. 207–222.

12. Бадри М. Теория и практика исламской психологии / под ред. О.С. Павловой, В.С. Полосина. — М.: АНО НПЦ «Аль Васатыя – умеренность», 2018. — 268 с.

13. Haque A. Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists // *Journal of Religion and Health*. 2004. Vol. 43. No 4. P. 357–377.

14. Amer M. M. Counseling and psychotherapy in Egypt: Ambiguous identity of a regional leader // *Handbook of counseling and psychotherapy in an international context*. – Routledge, 2013. – С. 19-29.

15. Павлова О.С., Алгушаева В.Р., Верченкова Е.А., Хайбуллин И.Н., Ерофеев В.А. «Исламская психология: от теории и исследований к практике». Опыт участия в международной образовательной программе в Индонезии. *Minbar. Islamic Studies*. 2020;13(2):476-498.